

Πρόπλασμα του ιερού
κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο.

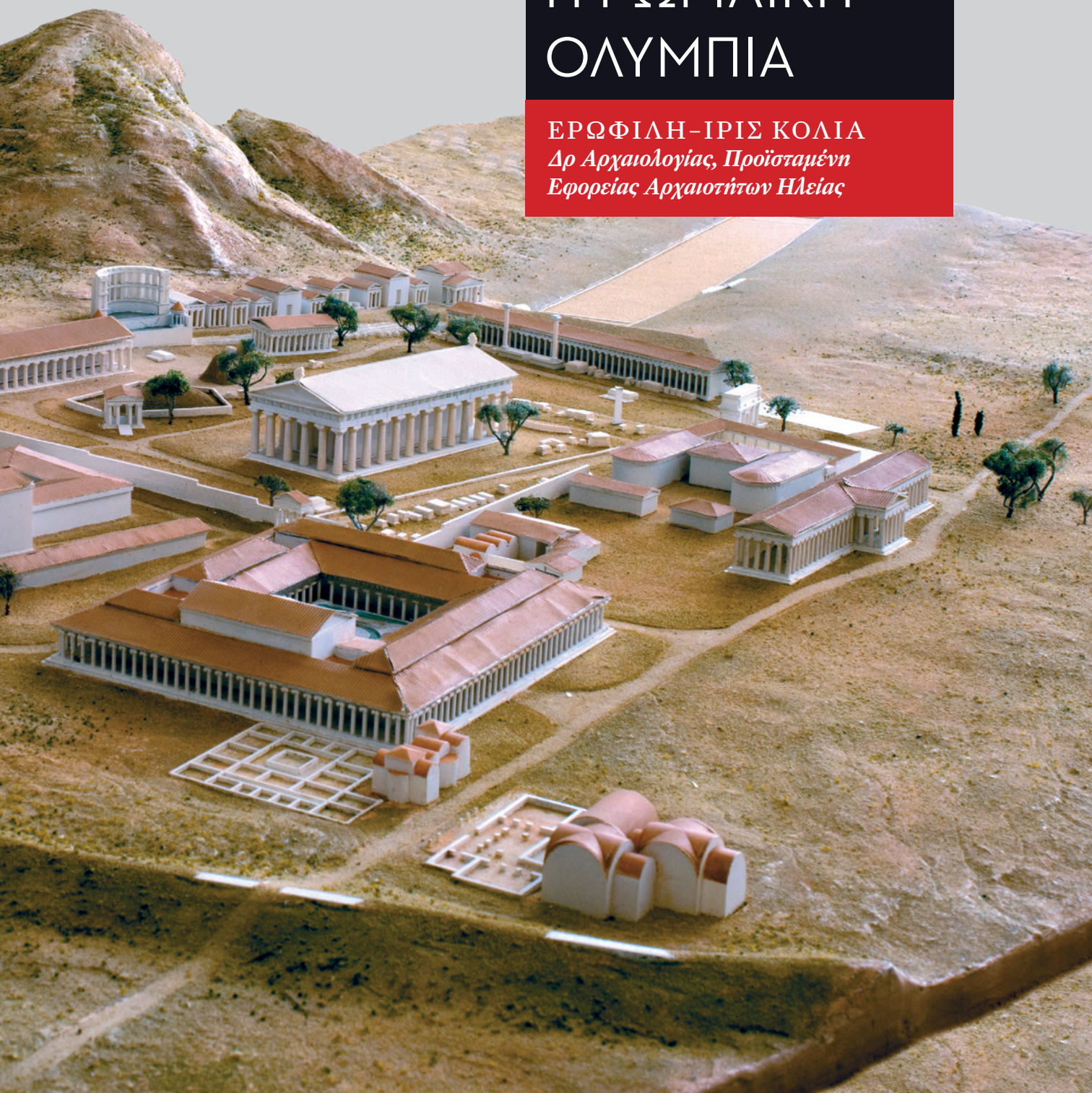

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ
ΧΩΡΟΣ

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΟΛΥΜΠΙΑ

ΕΡΩΦΙΛΗ-ΙΡΙΣ ΚΟΛΙΑ
*Δρ Αρχαιολογίας, Προϊσταμένη
Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας*

- 01 Πολλές από τις αρχικές λεοντοκεφαλές-υδρορροές του ναού του Διός αντικαταστάθηκαν σταδιακά λόγω των ζημιών που υπέστη ο ναός με το πέρασμα των αιώνων. Οι νεότερες λεοντοκεφαλές, κυρίως της Ρωμαϊκής εποχής, καταλήγουν σε τυποποιημένη μορφή με προβαλλόμενο το ανοικτό στόμα-κρουνό.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ανασκαφική έρευνα στην Ολυμπία (Ηλεία) είχε ως αποτέλεσμα την αποκάλυψη του ιερού του Διός και την ανάδειξή του σε έναν από τους σημαντικότερους αρχαιολογικούς χώρους παγκοσμίως. Η ρωμαϊκή φάση του ιερού του Ολυμπίου Διός υπήρξε καθοριστική για την τελική διαμόρφωση της αρχιτεκτονικής μορφής του, καθώς την εποχή αυτή πραγματοποιήθηκε μια σειρά από παρεμβάσεις και επισκευές σε πολλά μνημεία, αλλά και η ανέγερση νέων. Ιδιαίτερα ο 2ος αιώνας μ.Χ. υπήρξε για την Ολυμπία περίοδος ακμής χάρη στον θαυμασμό για την ελληνική αρχαιότητα φιλελλήνων αυτοκρατόρων, όπως ο Αδριανός.

Η ήττα των Ελλήνων στον Ισθμό της Κορίνθου από τους Ρωμαίους το 146 π.Χ. σηματοδότησε την εγκαθίδρυση της ρωμαϊκής κυριαρχίας στην Ελλάδα. Η φιλορωμαϊκή πολιτική των Ηλείων κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής κατάκτησης υπήρξε ο κύριος λόγος για τον οποίο, μετά την οριστική επικράτηση των Ρωμαίων στην Ελλάδα, η Ηλεία δεν υπέστη τις συνέπειες της νίκης τους. Σοβαρές επιπτώσεις στο ιερό επέφερε η λεηλασία του από τον Σύλλα το 87 π.Χ. Γενικότερα, πάντως, οι Ρωμαίοι αντιμετώπισαν την Ολυμπία με σεβασμό, ενώ το ελληνικό αθλητικό ιδεώδες είχε μεγάλη απήχηση. Στα μέσα του 2ου αιώνα μ.Χ. κτίστηκε το Νυμφαίο ανατολικά του ναού της Ήρας, σημαντικό τεχνικό έργο που έλυσε οριστικά το πρόβλημα της ύδρευσης του ιερού. Η ανέγερσή του οφείλεται σε δωρεά του Ηρώδη του Αττικού. Η πολιτική της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας να αναγνωρίζει το δικαίωμα του Ρωμαίου πολίτη σε όλους τους υπηκόους της, η οποία εγκαινιάστηκε το 212 μ.Χ., είχε ως αποτέλεσμα οι Ολυμπιακοί Αγώνες να αποκτήσουν οικουμενικό χαρακτήρα, καθώς μπορούσαν πλέον να πάρουν μέρος σε αυτούς αθλητές από κάθε γωνιά της αυτοκρατορίας.

Από τα τέλη του 3ου αιώνα μ.Χ. και εξής δεν σημειώνεται πλέον οικοδομική δραστηριότητα στο ιερό. Ωστόσο τα μνημεία, παρά τις ζημιές που είχαν υποστεί, κυρίως από σεισμούς, παρέμειναν λειτουργικά. Η λατρευτική χρήση τους, αλλά και η τέλεση των Αγώνων συνεχίστηκαν κανονικά, όπως μαρτυρεί και η σημαντική χάλκινη επιγραφή με κατάλογο αθλητών από τον 1ο αιώνα π.Χ. έως τον 4ο αιώνα μ.Χ., που βρέθηκε στη λεγόμενη Λέσχη των Αθλητών στο νοτιοδυτικό τμήμα του αρχαιολογικού χώρου. Στην επιγραφή περιλαμβάνεται το όνομα του Αθηναίου Ζωπύρου που νίκησε στο παγκράτιο των νέων το 385 μ.Χ. Πρόκειται για τον τελευταίο γνωστό μέχρι σήμερα Ολυμπιονίκη. Το 393 μ.Χ. ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος Α΄ απαγόρευσε τη δημόσια τέλεση παγανιστικών λατρειών, ενώ το 426 μ.Χ. ακολούθησε η εντολή του Θεοδόσιου Β΄ για το κλείσιμο όλων των ειδωλολατρικών ναών και ιερών. Επομένως, στη μετάβαση από το α΄ στο β΄ τέταρτο του 5ου αιώνα μ.Χ. έπαψε η λατρεία στον χώρο του ιερού της Ολυμπίας έπειτα από περίπου 1.400 χρόνια.

Κατά τον 5ο αιώνα μ.Χ. μια μικρή χριστιανική κοινότητα εγκαταστάθηκε στην Ολυμπία. Αρχιτεκτονικά μέλη σημαντικών μνημείων του ιερού επαναχρησιμοποιήθηκαν για την ανέγερση τείχους —του λεγόμενου

«υστερορωμαϊκού» τείχους— που περιέκλειε τον ναό του Διός, το Βουλευτήριο και τη Νότια Στοά. Η παλαιότερη έρευνα είχε συνδέσει την κατασκευή του τείχους αυτού με την προσπάθεια να προστατευθούν τα κύρια μνημεία της Άλτεως από την επιδρομή του βαρβαρικού φύλου των Ερούλων το 267 μ.Χ., αλλά τα νεότερα επιστημονικά δεδομένα οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι ανεγέρθηκε κατά τον 5ο αιώνα μ.Χ.

Δύο σεισμοί, το 522 και το 551 μ.Χ., προξένησαν την καταστροφή των μνημείων του ιερού, ενώ στη διάρκεια των αιώνων που ακολούθησαν, η εγκατάλειψη του χώρου ολοκληρώθηκε με τις πλημμύρες των ποταμών, του Κλαδέου και του Αλφειού, που κάλυψαν την περιοχή με επίχωση πάχους 4–5 μ.

ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΟΛΥΜΠΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΡΩΜΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ

Η είσοδος στον αρχαιολογικό χώρο γίνεται σήμερα από τη βόρεια πλευρά του και οι επισκέπτες ακολουθούν την πορεία της Πομπικής Οδού με κατεύθυνση Β–Ν, παράλληλα με τον περίβολο της Ιεράς Άλτεως.

Το ιερό αποτελείται από την Άλτι, το ιερό άλσος της

Ολυμπίας, όπου βρίσκονταν οι χώροι λατρείας και οι ναοί, και τον χώρο που εκτείνεται δυτικά της Άλτεως, όπου είχαν ανεγερθεί τα κοσμικά οικοδομήματα για την εξυπηρέτηση των αθλητών και των επισκεπτών (εγκαταστάσεις για την προετοιμασία των αθλητών, λουτρά και ξενώνες).

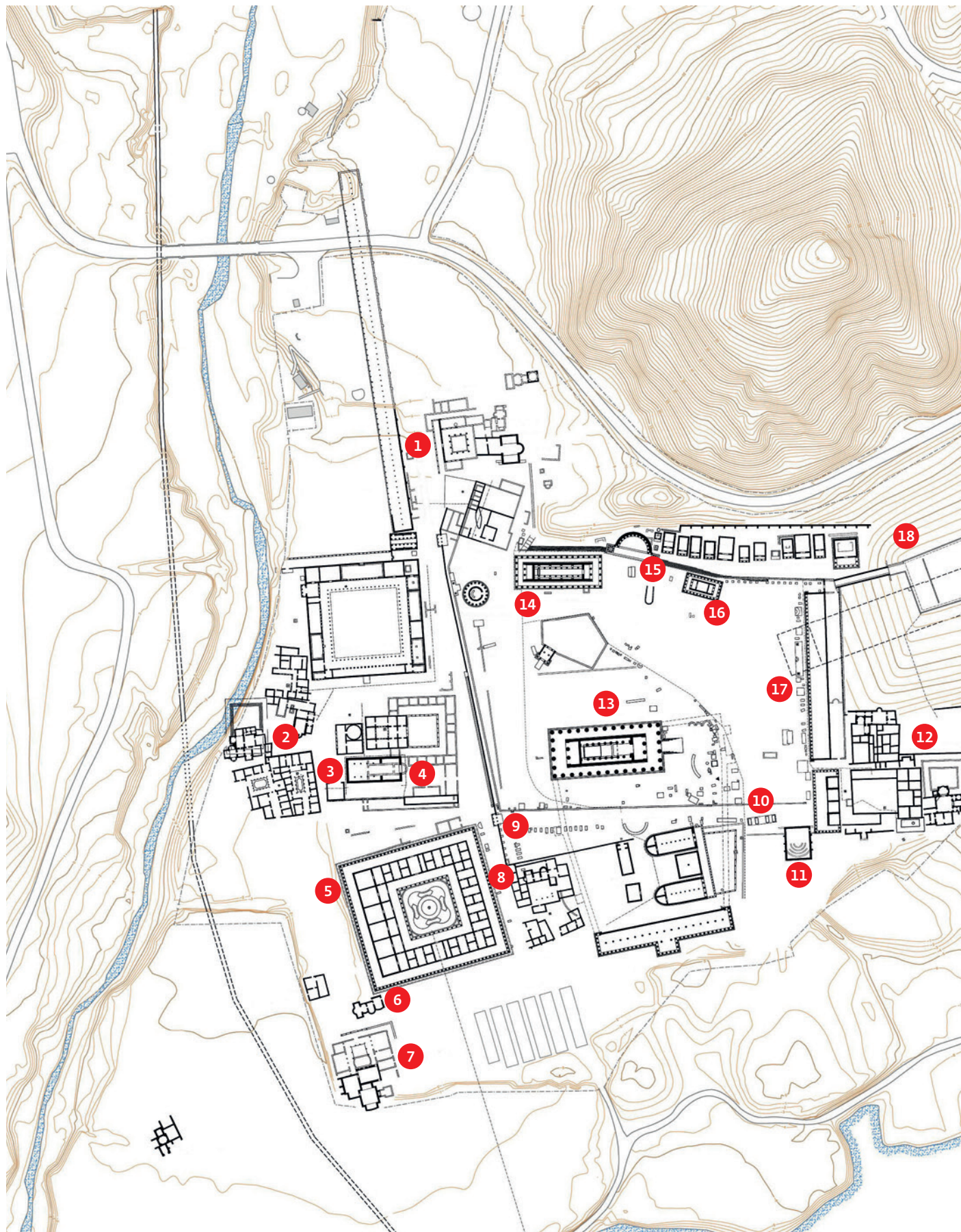
Ο περίβολος που κτίστηκε τον 4ο αιώνα π.Χ. στη νότια και δυτική πλευρά της Άλτεως τη διαχώρισε από τον χώρο των κοσμικών κτηρίων. Δυτικά του περιβόλου διερχόταν η Πομπική Οδός. Στα μέσα του 2ου αιώνα μ.Χ. ο περίβολος αυτός μετατοπίστηκε κατά λίγα μέτρα προς τα δυτικά και προς τα νότια. Η είσοδος στην Άλτι γινόταν μέσω δύο πυλών στη δυτική και μίας πύλης στη νότια πλευρά του περιβόλου.

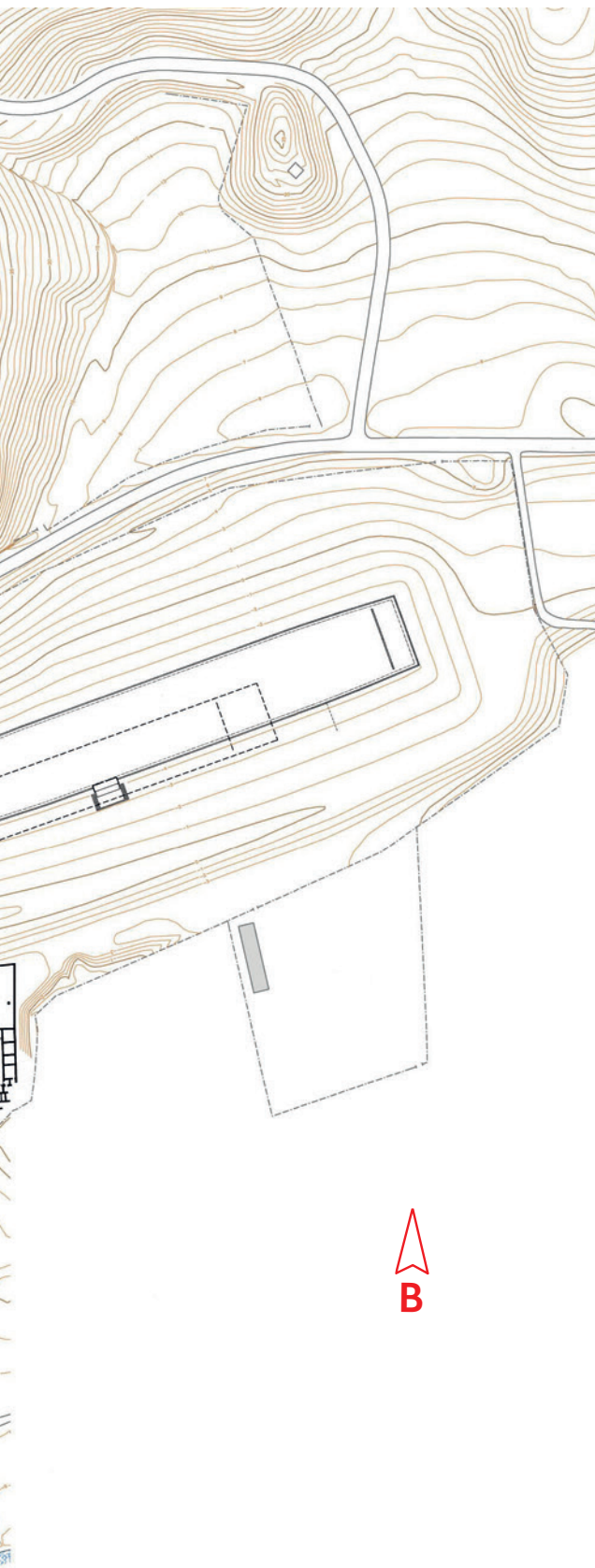
Ο Πausanίας αναφέρει ως Πομπική Είσοδο την πύλη στη νοτιοδυτική γωνία του περιβόλου της Άλτεως, απ' όπου εισερχόταν στο ιερό άλσος η πομπή των αθλητών και των κριτών από την Ήλιδα για την έναρξη των Ολυμπιακών Αγώνων.

Τα κύρια μνημεία του ιερού που είτε ανεγέρθηκαν στα ρωμαϊκά χρόνια είτε υπέστησαν μεγάλες μετασκευές είναι τα ακόλουθα, ξεκινώντας από την είσοδο του αρχαιολογικού χώρου.

01

- 1 Θέρμες Κρονίου
- 2 Θέρμες Κλαδέου
- 3 Ξενώνες
- 4 Εργαστήριο Φειδία (Παλαιοχριστιανική Βασιλική)
- 5 Λεωνιδαίο
- 6 Θέρμες Λεωνιδαίου
- 7 Νοτιοδυτικό Κτήριο (Λέσχη Αθλητών)
- 8 Νότιες Θέρμες
- 9, 10 Άλτις: Πομπική Είσοδος – Νότια Πύλη
- 11 Ωδείο
- 12 Έπαυλη Νέρωνα (Νοτιοανατολικές Θέρμες)
- 13 Ναός Διός
- 14 Ναός Ήρας
- 15 Νυμφαίο
- 16 Μητρώο
- 17 Στοά Ηχούς
- 18 Στάδιο

Κάτοψη: Τοπογραφικός
χάρτης του ιερού
της Ολυμπίας.

ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ

1.- Θέρμες Κρονίου

Το πρώτο μνημείο της Ρωμαϊκής εποχής που συναντά ο επισκέπτης στο αριστερό του χέρι μετά την είσοδό του στον αρχαιολογικό χώρο είναι οι λεγόμενες Θέρμες του Κρονίου (εικ. 3). Στο β' μισό του 2ου–αρχές του 3ου αιώνα μ.Χ. κατασκευάστηκε αυτό το μεγάλο οικοδομικό συγκρότημα στους πρόποδες του Κρονίου λόφου, στη θέση λουτρού με λουτήρες της Ελληνιστικής εποχής. Διέθετε εσωτερική κεντρική αυλή και χώρο λουτρών. Τα δάπεδα είναι διακοσμημένα με ψηφιδωτά εξαιρετικής τέχνης στα οποία παρουσιάζονται θαλάσσια θέματα.

Το συγκρότημα πιθανώς ήταν πολυτελής έπαυλη που υπέστη μεγάλες ζημιές από ισχυρό σεισμό τον 3ο αιώνα μ.Χ. και στη συνέχεια μετασκευάστηκε και επαναχρησιμοποιήθηκε στην Ύστερη Αρχαιότητα ως και την Πρωτοβυζαντινή περίοδο ως χώρος αποθήκευσης και επεξεργασίας αγροτικών προϊόντων.

2.- Θέρμες Κλαδέου

Στο δυτικό τμήμα του ιερού, στις όχθες του ποταμού Κλαδέου, δυτικά της Παλαίστρας και του Εργαστηρίου του Φειδία, στη θέση της κολυμβητικής δεξαμενής του 5ου αιώνα π.Χ., κτίστηκε γύρω στο 100 μ.Χ. το πολυτελές συγκρότημα των Θερμών του Κλαδέου (εικ. 4). Η είσοδός του βρισκόταν προς το συγκρότημα των Ξενώνων στα νότια.

Οι εγκαταστάσεις περιλαμβάνουν 14 χώρους που στεγάζονταν με καμαρόσχημες οροφές ή με κεραμοσκεπές. Υπήρχαν αίθουσες θερμού και ψυχρού λουτρού (caldarium, tepidarium, frigidarium), εφιδρωτήριο (laconicum/sudatorium), αποδυτήριο, μικρό ιδιωτικό λουτρό στο βορειοανατολικό τμήμα τους, αίθριο και τουαλέτες.

Το δυτικό τμήμα τους έχει παρασρθεί από τον ποταμό Κλαδέο. Τα δάπεδα των περισσότερων χώρων ήταν διακοσμημένα με ψηφιδωτά που χρονολογούνται στον 2ο αιώνα μ.Χ., οι δε τοίχοι έφεραν ορθομαρμάρωση. Η θέρμανση των θερμών χώρων ήταν υποδαπέδια, καθώς οι μικροί πεσίσκοι στους υπόγειους χώρους επέτρεπαν στον θερμό αέρα να κυκλοφορεί ανάμεσά τους, ώστε να θερμαίνεται το δάπεδο.

3.- Ξενώνες

Σε επαφή με τις Θέρμες του Κλαδέου και προς νότο εκτείνεται το συγκρότημα των Ξενώνων (εικ. 2) που αποτελείται από δύο τμήματα, το δυτικό κτήριο (Ξενώνας Ι) και το ανατολικό (Ξενώνας ΙΙ). Ο Ξενώνας Ι είναι ο παλαιότερος και μπορεί να χρονολογηθεί στο β' μισό του 2ου αιώνα μ.Χ., ενώ η ανέγερση του Ξενώνα ΙΙ πρέπει να πραγματοποιήθηκε το 220–230 μ.Χ., όταν ανακαινίστηκε και το παλαιό κτήριο.

- 02 Αεροφωτογραφία του συγκροτήματος των Ξενώνων, νοτίως των Θερμών του Κλαδέου.
- 03 Θέρμες Κρονίου: ψηφιδωτό με μυθικά θαλάσσια όντα (β' μισό 2ου αι. μ.Χ.).
- 04 Αεροφωτογραφία των Θερμών του Κλαδέου.

02

03

04

05

4.- Εργαστήριο Φειδία (Παλαιοχριστιανική Βασιλική)

Νοτιοανατολικά των Θερμών του Κλαδέου και των Ξενώνων συναντούμε το Εργαστήριο του Φειδία, όπου κατασκευάστηκε το περίφημο χρυσελεφάντινο αγάλμα του Διός (εικ. 5–6). Στα ρωμαϊκά χρόνια το κτήριο πρέπει να είχε λατρευτική χρήση — μάλιστα ο Πausanίας (V.15.1) αναφέρει ότι στο εσωτερικό του υπήρχε βωμός κοινός για όλους τους θεούς. Ωστόσο, διατήρησε την αρχική του αρχιτεκτονική μορφή με την είσοδο προς ανατολικά. Κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο και πιθανώς στις αρχές του 3ου αιώνα μ.Χ. έλαβε χώρα ευρεία ανακατασκευή του κτηρίου: η ανωδομή από ωμοπλίνθους αντικαταστάθηκε από οπτοπλινθοδομή και διανοίχθηκαν τα μεγάλα τοξωτά παράθυρα που σώζονται ως σήμερα, τρία σε κάθε μακρά πλευρά του. Επίσης, κατασκευάστηκε *impluvium* (μικρή δεξαμενή) από οπτόπλινθους στο μέσον της ανατολικής αίθουσας και προστέθηκαν τέσσερις κίονες για τη στήριξη της στέγης. Γύρω στα μέσα του 5ου αιώνα μ.Χ. μετατράπηκε σε τρίκλιτη βασιλική με την αψίδα στα ανατολικά και είσοδο πλέον στο δυτικό τμήμα του νότιου μακρού τοίχου. Επιγραφές, που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή, αναφέρουν ότι ο Κυριακός ανέθεσε στον τεχνίτη Ανδρέα την κατασκευή του δαπέδου της εκκλησίας. Στο μνημείο εκτελείται από το Υπουργείο Πολιτισμού έργο στερέωσης, συντήρησης, αναστήλωσης και ανάδειξης που θα ολοκληρωθεί εντός του 2025.

06

- 05 Το Εργαστήριο του Φειδία
– Παλαιοχριστιανική
Βασιλική από
βορειοανατολικά.
- 06 Το Εργαστήριο του Φειδία
– Παλαιοχριστιανική
Βασιλική: άποψη του
εσωτερικού. Διακρίνονται τα
χαμηλά διάτρητα θωράκια
που χωρίζουν το ιερό από το
κεντρικό κλίτος της
βασιλικής.
- 07 Αεροφωτογραφία του
Λεωνιδαίου.

5.– Λεωνιδαίο

Το Λεωνιδαίο, το οποίο σχεδιάστηκε και χρηματοδοτήθηκε από τον πλούσιο δωρητή Λεωνίδα από τη Νάξο, ήταν το μεγαλύτερο οικοδόμημα στην Ολυμπία, με διαστάσεις 81x75 μ., και κτίστηκε γύρω στο 330 π.Χ. (εικ. 7). Ήταν ξενώνας για τους επιφανέστερους επισκέπτες των Αγώνων και για τους αθλητές. Οι δύο είσοδοι βρίσκονταν στη νότια και στη βόρεια πλευρά του. Η δυτική ήταν διώροφη με μεγάλες αίθουσες και οι άλλες τρεις ήταν ισόγειες.

Τον 2ο αιώνα μ.Χ., πιθανώς επί Αδριανού, το Λεωνιδαίο ανακαινίστηκε και μετατράπηκε σε πολυτελή ξενώνα για τους Ρωμαίους αξιωματούχους. Στο κέντρο του διαμορφώθηκε εσωτερικός κήπος με τεχνητή διακοσμητική λίμνη που είχε καμπύλες πλευρές, νησίδες και γεφυράκια, θυμίζοντας τις επαύλεις των Ρωμαίων αυτοκρατόρων. Στο δυτικό τμήμα τα δύο μεσαία δωμάτια ενοποιήθηκαν σε μία μεγάλη αίθουσα και συμμετρικά, στο μέσον της ανατολικής πλευράς, διαμορφώθηκε μία λίγο μικρότερη αίθουσα. Στο πρώτο τρίτο του 3ου αιώνα μ.Χ. πραγματοποιήθηκε νέα ανακατασκευή, καθώς η μεγάλη δυτική αίθουσα χωρίστηκε σε δύο μικρότερους χώρους, ενώ φαίνεται ότι το κτήριο εγκαταλείφθηκε πριν από τα τέλη του ίδιου αιώνα.

6.– Θέρμες Λεωνιδαίου

Στη μετάβαση από τον 2ο στον 3ο αιώνα μ.Χ. χρονολογείται η ανέγερση κτηριακού συγκροτήματος

07

08

- 08 Το εσωτερικό της κύριας αίθουσας των Θερμών του Λεωνιδαίου.
- 09 Οι Θέρμες του Λεωνιδαίου από νοτιοδυτικά.
- 10 Χάλκινη επιγραφή (Μουσείο Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αρχαιότητα, αρ. κατ. 1148) με κατάλογο αθλητών από το Νοτιοδυτικό Κτήριο (Λέσχη Αθλητών).

δυτικά του Λεωνιδαίου, στο οποίο ανήκαν και οι Θέρμες του Λεωνιδαίου (εικ. 8, 9). Το μνημείο διατηρείται σε καλή κατάσταση και είναι το μοναδικό κτήριο στην Ολυμπία που διασώζει μεγάλο τμήμα της οροφής του με ενδιαφέροντα δομικά στοιχεία (σταυροθόλια, τόξα). Το μικρό λουτρό βρισκόταν στο νότιο τμήμα του συγκροτήματος και αποτελείται από τέσσερις αίθουσες που στεγάζονταν με καμαροειδείς οροφές, η δε είσοδός του βρίσκεται στην ανατολική στενή πλευρά του. Οι λουτρικές εγκαταστάσεις καταλάμβαναν τους δύο δυτικότερους, ενιαίους χώρους. Το κτήριο διέθετε ψηφιδωτό δάπεδο στον πρώτο χώρο από ανατολικά και σε χώρους του αιθρίου προς τα βόρεια, καθώς και ένα καλά σωζόμενο σύστημα θέρμανσης των τοίχων με κατακόρυφες πήλινες σωληνώσεις. Οι τοίχοι είναι δομημένοι με μικτό σύστημα οπτοπλινθοδομής και λιθοδομής.

Κατά την Πρωτοβυζαντινή περίοδο (5ος και 6ος αι. μ.Χ.) λειτούργησε ως καπηλείον, ενώ ένας χώρος του είχε διαμορφωθεί σε ληνού, χωρίς να μεταβληθεί η προηγούμενη διαρρύθμιση. Στην περίοδο αυτή ανάγεται και η διάνοιξη στο δάπεδο του δεύτερου χώρου τετράπλευρης δεξαμενής, της οποίας τα τοιχώματα είναι επιχρισμένα με υδραυλικό κονίαμα. Μετά την παύση της λειτουργίας του ως ληνού, στη νοτιοδυτική γωνία του κτηρίου προστέθηκε κλίβανος για την κατασκευή γυαλιού ως τα τέλη του 6ου αιώνα μ.Χ. Στο μνημείο εκτελείται από το Υπουργείο Πολιτισμού έργο αποκατάστασης, συντήρησης και ανάδειξης που θα ολοκληρωθεί εντός του 2025.

7.– Νοτιοδυτικό Κτήριο (Λέσχη Αθλητών)

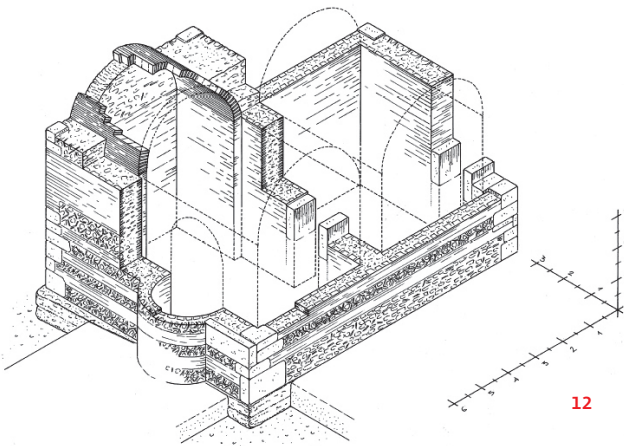
Η έρευνα του Νοτιοδυτικού Κτηρίου ή Λέσχης Αθλητών στο νότιο άκρο του αρχαιολογικού χώρου έφερε στο φως στοιχεία που φανερώνουν ότι το εντυπωσιακό αυτό μνημείο —θέρμες ή έδρα αθλητικής ένωσης αφιερωμένης στη λατρεία του ήρωα Ηρακλή— άρχισε να κτίζεται στα χρόνια του Νέρωνα από συνεργείο τεχνιτών που ήρθε από τη Ρώμη κατόπιν αυτοκρατορικής παραγγελίας, όπως δείχνει η χαρακτηριστική και πολύ επιμελημένη κατασκευή τοίχων κατά το opus reticulatum (εικ. 11). Φαίνεται ότι η ανέγερση του κτηριακού συγκροτήματος αποτελούσε δωρεά του Νέρωνα στο ιερό, αλλά λόγω του θανάτου του πιθανώς οι εργασίες διακόπηκαν για ένα διάστημα, ενώ συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν κατά την περίοδο του αυτοκράτορα Δομιτιανού, τον 1ο αιώνα μ.Χ. Στο βόρειο τμήμα του κτηρίου πολυτελούς κατασκευής εκτείνεται μεγάλο υπαίθριο περιστύλιο ενώ στο κέντρο της αυλής υπήρχε πισίνα. Νότιά του εκτείνονται τρεις αίθουσες και μικρότερα δωμάτια βοηθητικής χρήσης. Η μεγάλη κεντρική αίθουσα διαθέτει σύστημα ενδοδαπέδιας θέρμανσης (υπόκαυστα). Το κτήριο είναι κτισμένο με οπτοπλινθους και σώζεται σε αρκετά σημεία μέχρι την οροφή. Διέθετε χώρους για προπόνηση. Ψηλά στους τοίχους

11 Το Νοτιοδυτικό Κτήριο (Λέσχη Αθλητών) από βορειοδυτικά.

- 12 Αξονομετρικό σχέδιο με την αναπαράσταση της στέγασης των θερμών χώρων *caldarium* και *laconicum* (σχ.: Ιουλία Στάμου).
- 13 Αεροφωτογραφία των Νοτίων Θερμών πριν από την έναρξη του έργου αποκατάστασης—ανάδειξής τους.
- 14 Αεροφωτογραφία των Νοτίων Θερμών μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής και της αποκάλυψης του μνημείου στο πλαίσιο του έργου αποκατάστασης—ανάδειξής του.

12

σηματίζονται κόγχες όπου ήταν τοποθετημένα αγάλματα. Κατά την ανασκαφή του βρέθηκε σημαντική χάλκινη επιγραφή που διασώζει κατάλογο αθλητών από τον 1ο αιώνα π.Χ. έως τον 4ο αιώνα μ.Χ. (αρ. κατ. 1148, Μουσείο της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αρχαιότητα) (εικ. 10). Πρόκειται για την επιγραφή που περιλαμβάνει το όνομα του Αθηναίου Ζωπύρου, του τελευταίου γνωστού Ολυμπιονίκη.

8.– Νότιες Θέρμες

Λίγο βορειότερα, επί της Πομπικής Οδού και απέναντι από το Λεωνιδαίο, ο επισκέπτης συναντά το συγκρότημα των Νοτίων Θερμών, το οποίο καλύπτει έκταση 1,55 στρεμμάτων (εικ. 12–14). Η μορφή που έχει σήμερα είναι απόρροια διαδοχικών οικοδομικών φάσεων από τον 1ο έως τον 5ο αιώνα μ.Χ. Το λουτρικό συγκρότημα ανήκει στον εν σειρά γωνιακό τύπο, καθώς τα θερμά δωμάτια είναι παρατακτικά διατεταγμένα, ενώ ο χώρος του ψυχρού λουτρού είναι τοποθετημένος εκτός άξονα. Στο κέντρο του συγκροτήματος διαμορφώνεται ένας χώρος διαστάσεων 9,30x6,35 μ. με χρήση αιθρίου. Στη νότια και ανατολική πλευρά του θα υπήρχε στεγασμένος διάδρομος, όπως τεκμαίρεται από τις *in situ* βάσεις πεσσών. Δεν αποκλείεται βέβαια το αίθριο να είχε και τη χρήση παλαίστρας κατ'αντιστοιχία των μεγάλων αυτοκρατορικών θερμών της Ρώμης. Η ανατολική πτέρυγα διατηρεί επτά επιμέρους χώρους που στέγαζαν τις απαραίτητες υποστηρικτικές λειτουργίες στους λουόμενους (αποδυτήριο, αλειπτήριο κ.λπ.), αλλά και την πισίνα του ψυχρού λουτρού (*frigidarium*). Στη βόρεια πτέρυγα του συγκροτήματος εκτείνονται οι θερμοί χώροι του λουτρού. Διαδοχικά και με κατεύθυνση από ανατολικά προς δυτικά αναγνωρίζεται ο χώρος του χλιαρού λουτρού (*tepidarium*), του εφιδρωτηρίου (*laconicum*/*sudatorium*) και του ζεστού λουτρού (*caldarium*). Στο *tepidarium* σώζεται ένας μαρμάρινος φορητός λουτήρας και ακριβώς πίσω από αυτόν σχηματίζεται κόγχη που είχε τη χρήση κτιστής δεξαμενής–λουτήρα (*alveus*), επιχρισμένης με υδραυλικό κονίαμα. Αμέσως μετά το *tepidarium* βρίσκεται ένας χώρος που πιθανώς θα είχε τη χρήση χώρου εφίδρωσης (*laconicum/sudatorium*). Τρίτος στη σειρά χώρος είναι αυτός του *caldarium*, που αρχικά διέθετε μια μικρή ημικυκλική κόγχη με χρήση δεξαμενής–λουτήρα, η οποία αντικαταστάθηκε αργότερα με μια μεγαλύτερη ορθογώνια. Οι τοιχοποιίες των θερμών χώρων του συγκροτήματος σώζονται σε μεγαλύτερο ύψος από όλους τους άλλους χώρους.

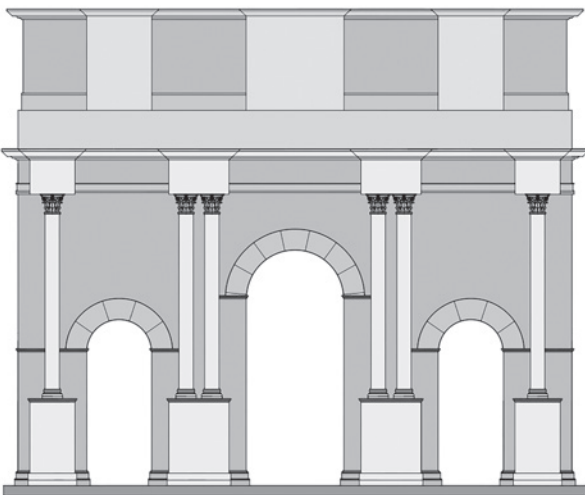
Οι τρεις χώροι καλύπτονταν κατά το μήκος τους με παράλληλους θόλους. Η διοχέτευση του θερμού αέρα και στους τρεις χώρους γινόταν με τη χρήση πεσσίσκων υπόκαυσης που στήριζαν τα δάπεδα. Η διατήρηση και η ενίσχυση της θερμότητας των χώρων επιτυγχανόταν μέσα από την ενδοτοιχία θέρμανση, η οποία εξασφαλιζόταν με τη χρήση πήλινων αγωγών

(tubuli) και πήλινων αποστατών με μαστοειδείς αποφύσεις (tegulae mammatae). Η δυτική πτέρυγα του συγκροτήματος αποτελείται από επτά χώρους ορθογώνιας ή τετράγωνης κάτοψης, οι οποίοι πρέπει να ήταν καταστήματα για αγορά τροφίμων και γλυκών. Νότια από το αίθριο, χώρος ορθογώνιας κάτοψης είχε τη λειτουργία Βεσπασιανής (αποχωρητήριο).

Η πρώτη οικοδομική φάση τοποθετείται πιθανόν στον 1ο αιώνα μ.Χ., αν και δεν είναι βέβαιη η αρχική χρήση του συγκροτήματος ως δημόσιου λουτρού. Στην περίοδο αυτή ανήκουν οι τοιχοδομίες των caldarium και του laconicum/sudatorium. Η δεύτερη οικοδομική φάση τοποθετείται στο β' μισό του 2ου αιώνα μ.Χ. Τότε ανεγίρεται τμήμα του tepidarium, η δεξαμενή και το frigidarium και το συγκρότημα μετατρέπεται σε θέρμες, γεγονός που σχετίζεται με την ίδρυση του Νυμφαίου και τη συνακόλουθη τροφοδοσία του με νερό μέσω του κτιστού τοξωτού σκέλους του υδραγωγείου. Η τρίτη και κύρια κατασκευαστική φάση διαμόρφωσης των Νοτίων Θερμών τοποθετείται στα τέλη του 3ου αιώνα μ.Χ. Τότε επεκτείνεται και ανακαινίζεται, αποκτώντας πλέον τη μορφή συγκροτήματος ρωμαϊκών θερμών με πολλαπλές λειτουργίες: χώρους λουτρού στη βόρεια πτέρυγα, όπου η τοιχοδομία διατηρείται σε μεγάλο ύψος, αίθριο/παλαίστρα στο κέντρο, βοηθητικούς

16

15

- 15 Άποψη από βορειοδυτικά της Νοτιοδυτικής Πύλης του περιβόλου της Άλτεως (Πομπική Είσοδος).
- 16 Σχεδιαστική αναπαράσταση της Νότιας Πύλης (σχ.: Αντωνία Ζαχαροπούλου).

χώρους ανατολικά και καταστήματα δυτικά προς την Πομπική Οδό. Στο μνημείο εκτελείται από το Υπουργείο Πολιτισμού έργο αποκατάστασης και συντήρησης, στο πλαίσιο του οποίου πραγματοποιούνται εργασίες στερέωσης, συντήρησης, αποκατάστασης και ανάδειξης του συγκροτήματος. Η ολοκλήρωση του έργου εντός του 2025 θα αποδώσει στο κοινό ένα πλήρως αναμορφωμένο και επισκέψιμο μνημείο στην Ολυμπία.

9, 10.– Άλτις: Πομπική Είσοδος – Νότια Πύλη

Μέσω της Νοτιοδυτικής Πύλης ή Πομπικής Εισόδου ο επισκέπτης εισέρχεται στον χώρο της Άλτεως που εκτείνεται προς ανατολικά (εικ. 15). Ωστόσο, η κύρια πύλη της Άλτεως βρισκόταν ανάμεσα στο Βουλευτήριο και στα κατάλοιπα της Έπαυλης του Νέρωνα, όπου σώζονται και σήμερα τα θεμέλιά της. Πρόκειται για τη μεγαλοπρεπή Νότια Πύλη που αρχικά θεωρείτο ότι ανεγέρθηκε προς τιμήν του Νέρωνα, όταν επισκέφθηκε το ιερό το 65–67 μ.Χ. για να λάβει μέρος στους αγώνες (εικ. 16). Ωστόσο, ο Mallwitz συνέδεσε την κατασκευή της με τον Αύγουστο ή τον Αγρίππα. Ανήκει στον τύπο της τρίθυρης θριαμβικής αψίδας, μνημείου της ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής παράδοσης. Η μνημειακή αυτή πύλη μήκους 17 μ. κτίστηκε στο σημείο που από αιώνες χρησίμευε ως είσοδος στην Άλτι. Τα τρία θυράια τοξοειδή ανοίγματά της έκλειναν με ξύλινες θύρες, ενώ το ανώτερο τμήμα της δεν αποπερατώθηκε ποτέ.

11.– Ωδείο

Κατά τον πρώιμο 3ο αιώνα μ.Χ., ανάμεσα στις Νοτιοανατολικές Θέρμες και τη Νότια Πύλη ανεγείρεται ψηλό κτήριο, διαστάσεων 19,5x15 μ., στο νότιο τμήμα του οποίου ανασκάφηκαν ημικυκλικά κατάλοιπα αξονικά διατεταγμένα, πιθανώς θεμέλια μικρού κοίλου για περιορισμένο αριθμό θεατών. Το κτήριο έχει ταυτιστεί με Ωδείο, αλλά, κατά τον Mallwitz, ίσως χρησίμευε για την πραγματοποίηση μυστηριακών τελετών.

12.– Έπαυλη Νέρωνα (Νοτιοανατολικές Θέρμες)

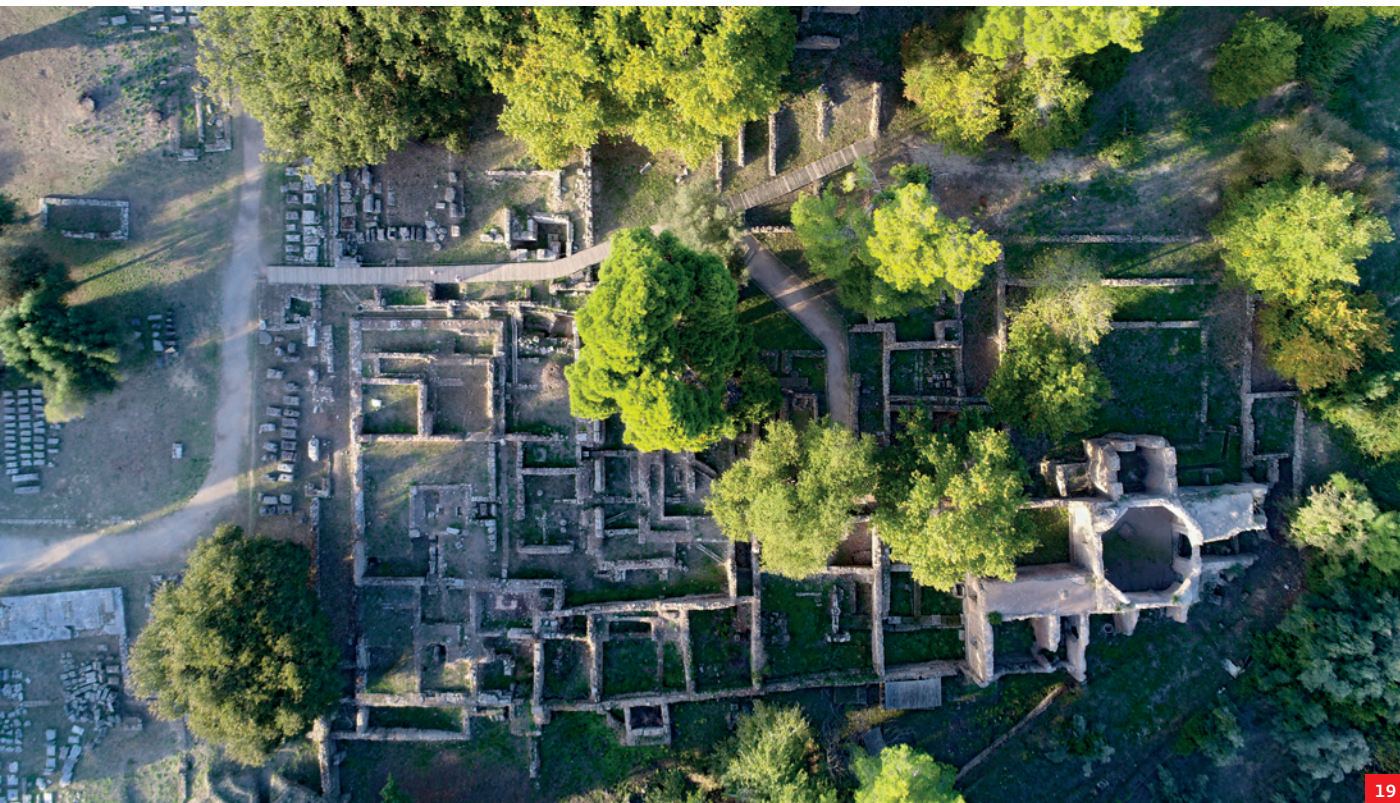
Για τη φιλοξενία του Νέρωνα που επισκέφθηκε την Ελλάδα το 67 μ.Χ., κτίστηκε στην Ολυμπία έπαυλη που πρέπει να οικοδομήθηκε κατά τα έτη 65–67 μ.Χ. Πιθανώς με την έπαυλη του Νέρωνα ταυτίζεται το συγκρότημα που βρίσκεται νοτιοανατολικά της Άλτεως, στη θέση όπου στην Κλασική εποχή υπήρχε η Νοτιοανατολική Στοά, καθώς και άλλα κτίσματα, τα οποία κατεδαφίστηκαν (εικ. 19). Ένας μολύβδινος αγωγός με την επιγραφή NERONIS AUG, καθώς και άλλες ενδείξεις, οδήγησαν τους μελετητές στην ταύτιση του κτηρίου με την οικία του αυτοκράτορα. Η πολυτελής έπαυλη διέθετε μεγάλη περίστυλη αυλή, γύρω από την οποία αναπτύσσονταν αρκετοί χώροι, δωμάτια και μεγάλοι κήποι. Η κύρια είσοδος του συγκροτήματος βρισκόταν στα δυτικά και

17

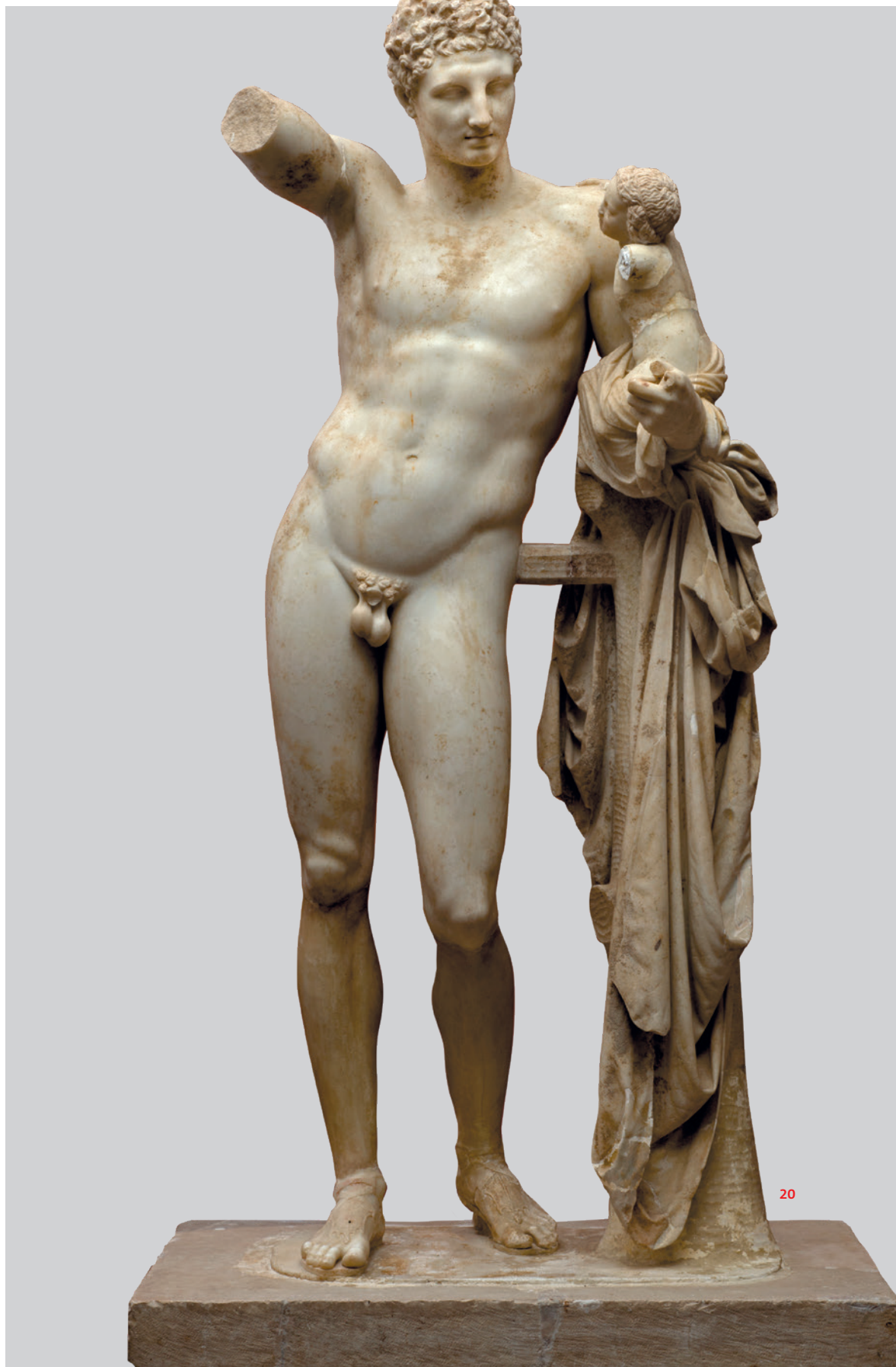
18

- 17 **Νοτιοανατολικές Θέρμες, Οκτάγωνο:** το ψηφιδωτό με μυθικά θαλάσσια όντα που κοσμεί το δάπεδο της κεντρικής αίθουσας.
- 18 **Νοτιοανατολικές Θέρμες, Οκτάγωνο:** άποψη της κεντρικής αίθουσας (tepidarium).
- 19 **Αεροφωτογραφία του συγκροτήματος της Έπαυλης του Νέρωνα – Νοτιοανατολικών Θερμών.**

μπροστά της εκτεινόταν στοά με κιονοστοιχία. Μετά την είσοδο υπήρχε αίθριο και στη συνέχεια δύο διάδρομοι οδηγούσαν στη μεγάλη περίστυλη αυλή και στους κήπους. Στο νότιο τμήμα στεγάζονταν τα λουτρά. Η κάτοψη του κτηρίου δεν είναι δυνατόν να αποκατασταθεί πλήρως, λόγω των επεμβάσεων που έγιναν στους επόμενους αιώνες.

Οι μεγαλύτερες αλλαγές στον χώρο πραγματοποιήθηκαν στις αρχές του 3ου αιώνα μ.Χ., όταν κτίστηκαν οι λεγόμενες Νοτιοανατολικές Θέρμες. Από την οικία του Νέρωνα διατηρήθηκαν μόνο οι όψεις προς την πλευρά της Άλτεις, τμήμα του μεγάλου αιθρίου και τμήματα κάποιων δωματίων. Το νέο λουτρικό συγκρότημα των Νοτιοανατολικών Θερμών περιλάμβανε ουσιαστικά δύο πτέρυγες με λουτρά: τη βόρεια και την ανατολική που σώζεται καλύτερα. Οι θέρμες διέθεταν χώρους θερμού και ψυχρού λουτρού, δεξαμενές και κεντρική αυλή με κήπο, ενώ η είσοδος βρισκόταν προς τα νότια. Στη νοτιοανατολική γωνία διατηρείται σε μεγάλο ύψος το λεγόμενο Οκτάγωνο, που αποτελεί το tepidarium (αίθουσα χλιαρού λουτρού) της ανατολικής πτέρυγας (εικ. 18). Οφείλει το όνομά του στο οκταγωνικό σχήμα της κεντρικής του αίθουσας, το δάπεδο της οποίας κοσμείται με εντυπωσιακά ψηφιδωτά με μυθικά θαλάσσια όντα (εικ. 17). Στα χρόνια που ακολούθησαν, μέχρι και τα τέλη του 3ου αιώνα μ.Χ., στο συγκρότημα έγιναν διάφορες μετατροπές, ενώ γύρω στο 400 μ.Χ. έπαψε η χρήση του, όπως φανερώνουν οι ταφές της Πρωτοβυζαντινής εποχής στο εσωτερικό του.

20

- 20 Ο Ερμής του Πραξιτέλους (περ. 330 π.Χ.) κατά τη Ρωμαϊκή εποχή φυλασσόταν στον ναό της Ήρας όπου τον είδε ο περιηγητής Πausanίας.
- 21 Μαρμάρινο άγαλμα ταύρου (Λ164), αφιέρωμα της Ρήγιλλας. Κοσμούσε το μέσον του νότιου τοίχου της επάνω δεξαμενής του Νυμφαίου (2ος αι. μ.Χ.).

13.– Ναός Διός

Στο κέντρο της Άλτεως δέσποζε ο μεγαλειώδης ναός του Διός, ο μεγαλύτερος ναός της Πελοποννήσου, ο «κανών» της δωρικής ναοδομίας. Ο προσανατολισμός του είναι Α–Δ, με την είσοδο προς ανατολικά. Η πρόσβαση γινόταν με ράμπα, της οποίας το πλάτος σχεδόν διπλασιάστηκε στα ρωμαϊκά χρόνια.

Το 146 π.Χ. ο Ρωμαίος ύπατος Μόμμιος ανήρτησε 21 επίχρυσες ασπίδες στις ακόσμητες μετόπες της ανατολικής και της νότιας πλευράς του ναού ως αφιέρωμα μετά τη νίκη του στον Ισθμό. Το δάπεδο του πρόναου στην Ελληνιστική εποχή διακοσμήθηκε με πολύ καλής τέχνης βοτσαλωτό ψηφιδωτό, το οποίο εικονίζει δύο Τρίτωνες που περιβάλλονται από φυτικά διακοσμητικά θέματα και ταινία με μαιάνδρο. Το ψηφιδωτό στα τέλη του 1ου αιώνα π.Χ. καλύφθηκε από δάπεδο με πλάκες πολύχρωμου λίθου, το δε ανατολικό πτερό με δάπεδο από εξαγωνικά πλακίδια, επεμβάσεις που, σύμφωνα με επιγραφική μαρτυρία, αποδίδονται στον Μάρκο Αγρίππα.

Ο σεισμός του 280 μ.Χ. προκάλεσε ζημιές στη στέγη του ναού του Διός που επισκευάστηκε το 303 μ.Χ., όταν για τελευταία φορά στη μακραίωνη ιστορία του μνημείου αντικαταστάθηκαν οι λεοντοκεφαλές–υδρορρόες που είχαν υποστεί βλάβη (εικ. 1).

Το περίφημο χρυσελεφάντινο άγαλμα του θεού δέσποζε στον σηκό του ναού έως τον 5ο αιώνα μ.Χ. Τότε μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη και, σύμφωνα με τους Βυζαντινούς ιστορικούς Ιωάννη Ζωναρά και Γεώργιο Κεδρηνό, αποτελούσε μαζί με άλλα περίφημα έργα τέχνης έκθεμα της πλούσιας συλλογής του Λαύσου στο ανάκτορό του, το οποίο καταστράφηκε από πυρκαγιά το 475 μ.Χ.

14.– Ναός Ήρας

Ο Ναός της Ήρας, το Ηραίον, βρίσκεται στις νότιες υπώρειες του Κρονίου λόφου και ανεγέρθηκε γύρω στο 600 π.Χ. Κατά τη Ρωμαϊκή εποχή, φαίνεται ότι ο ναός είχε μετατραπεί σε ένα είδος μουσείου που στέγαζε σημαντικά έργα του ιερού. Ο Πausanias αναφέρει πως στο εσωτερικό του ναού ανάμεσα σε πολλά άλλα γλυπτά είδε το άγαλμα του Ερμή του Πραξιτέλη (εικ. 20) και τα χρυσελεφάντινα αγάλματα της Ευρυδίκης και της Ολυμπιάδας από το Φιλιπείο. Γύρω στο 280 μ.Χ. ισχυρός σεισμός προκάλεσε ζημιές σε πολλά μνημεία της Ολυμπίας. Τότε πρέπει να υπέστη σοβαρές βλάβες και το Ηραίον. Πιθανώς η στέγη και η πλίνθινη ανωδομή του ναού κατέρρευσαν και κάλυψαν τα αγάλματα στο εσωτερικό του, τον Ερμή του Πραξιτέλη και γυναικείο άγαλμα ιέρειας ή Ρωμαίας αυτοκράτειρας. Τα γλυπτά αυτά αποκαλύφθηκαν το 1877 κατά τις πρώτες ανασκαφές στην Ολυμπία από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο. Στην Ύστερη Αρχαιότητα οι ζημιές επιδιορθώθηκαν πρόχειρα με τοιχοποιία από θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών και λιθοπλίνθων πάνω στους λίθινους ορθοστάτες.

- 22 Αεροφωτογραφία του Νυμφαίου.
- 23 Αναπαράσταση του Νυμφαίου (πρόγραμμα Ancient Olympia: Common Grounds, ΥΠΠΟ–Microsoft).

22

23

15.- Νυμφαίο

Στις νότιες υπώρειες του Κρονίου σώζονται τα κατάλοιπα του Νυμφαίου. Πρόκειται για ένα μεγαλειώδες μνημείο με πλούσια διακόσμηση, το οποίο ήταν και σημαντικό τεχνικό επίτευγμα: υδραγωγείο που εξασφάλισε την ύδρευση του ιερού μέσω ενός δικτύου αγωγών, επιλύοντας έτσι το μακροχρόνιο πρόβλημα λειψυδρίας (εικ. 22). Δωρητής ήταν ο Ηρώδης ο Αττικός και η ανέγερση του μνημείου ανάγεται στα μέσα του 2ου αιώνα μ.Χ. Το νερό μεταφερόταν στο Νυμφαίο μέσω αγωγών, που το συγκέντρωναν από πηγές στους λόφους της γύρω περιοχής. Ακολουθώντας, διοχετεύονταν σε μία ημικυκλική δεξαμενή και στη συνέχεια σε ορθογώνια δεξαμενή σε χαμηλότερο επίπεδο, ενώ από το σημείο αυτό μέσω αγωγών υδροδοτούνταν όλο το ιερό (εικ. 23). Το πίσω ημικυκλικό τμήμα του μνημείου αποτελείται από διώροφη αψίδα που στην αρχαιότητα ήταν επενδεδυμένη με πολύχρωμα μάρμαρα. Στον κάθε όροφο είχαν διαμορφωθεί 11 κόγχες που ήταν διακοσμημένες με μαρμάρινα αγάλματα: ανδριάντες του Αντωνίνου Πίου και των μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας εκατέρωθεν του γυμνού αγάλματος του Διός στον κάτω όροφο και στον επάνω όροφο αγάλματα της οικογένειας του Ηρώδη γύρω από τον ενδεδυμένο Δία στον τύπο της Δρέσδης στο κέντρο. Στο μέσον του νότιου τοιχώματος της επάνω δεξαμενής δέσποζε ένας εντυπωσιακός μαρμαρίνος ταύρος, αφιέρωμα της Ρήγιλλας, της συζύγου του Ηρώδη (εικ. 21). Τέλος, τα δύο άκρα της χαμηλότερης ορθογώνιας δεξαμενής κοσμούσε από ένας κυκλικός μονόπτερος οικίσκος κορινθιακού ρυθμού. Στο κέντρο του καθενός

- 24 Ο ανδριάντας Λ126
εικονίζει τον
αυτοκράτορα Τίτο με
στολή στρατηγού και
στεφάνι βελανιδιάς
στην κεφαλή (1ος αι.
μ.Χ.). Ήταν στημένος
με άλλα αγάλματα
Ρωμαίων
αυτοκρατόρων και των
συζύγων τους στο
εσωτερικό του
Μητρώου.
- 25 Αεροφωτογραφία του
Μητρώου.

- 26 Σχεδιαστική αναπαράσταση της Στοάς της Ηχούς (F. Adler, *Olympia II*, 1896, πίν. 49).
- 27 Πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη, σίμη και αλεθμωτοί κέραμοι από την τελική φάση της ανέγερσης της Στοάς της Ηχούς, 6R350, 6R26, 6R386, 6R387, 6R372 (1ος αι. π.Χ.)

ήταν τοποθετημένος ένας ανδριάντας: του Μάρκου Αυρήλιου και του Ηρώδη αντίστοιχα, σύμφωνα με την Bol, ή του Τραιανού και του Τιβέριου Κλαύδιου Ιππάρχου, παππού του Ηρώδη, κατά τη νεότερη άποψη των Hitzl – Kropp.

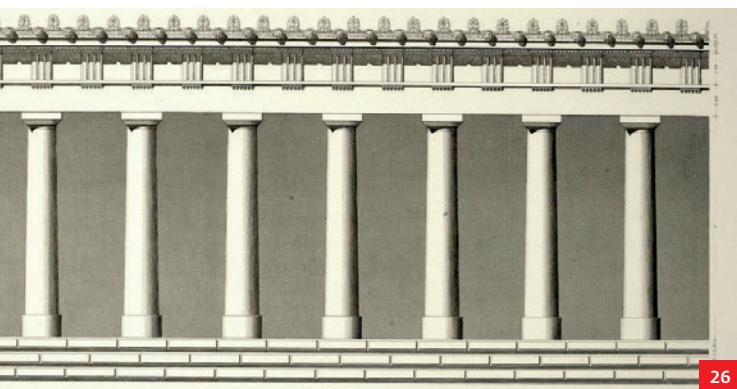
16.-Μητρώο

Το Μητρώο ήταν δωρικός περίπτερος ναός μικρών διαστάσεων (6x11 κίονες) αφιερωμένος στη Ρέα, μητέρα των θεών. Ανεγέρθηκε στις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ. (εικ. 25). Κατά τη Ρωμαϊκή εποχή ο ναός μετατράπηκε σε χώρο αυτοκρατορικής λατρείας, αρχικά του Αυγούστου. Σύμφωνα με επιγραφή στο επιστύλιο ο ναός αφιερώθηκε στον Αύγουστο από τους Ηλείους: «Από τους Ηλείους στον γιο του θεού και σωτήρα των Ελλήνων και όλου του κατοικημένου κόσμου».

Το μαρμάρينو κολοσσικό άγαλμα του αυτοκράτορα θεωρείτο ότι κοσμούσε τον σηκό του ναού, αλλά, σύμφωνα με νεότερη άποψη, είχε στηθεί νότια του ναού. Στη συνέχεια, έγινε χώρος λατρείας και άλλων Ρωμαίων αυτοκρατόρων, των οποίων οι ανδριάντες κοσμούσαν το εσωτερικό του (εικ. 24).

17.- Στοά Ηχούς

Η ανέγερση της Στοάς της Ηχούς στο ανατολικό τμήμα της Άλτεως χρονολογείται στο β' μισό του 4ου αιώνα π.Χ. οριοθετώντας προς ανατολικά την Άλτι και συνακόλουθα επιτυγχάνοντας τον διαχωρισμό του Σταδίου από τον πυρήνα του ιερού (εικ. 26). Η ονομασία της, «Επτάηχος», αποδίδεται στην ασυνήθιστη

- 28 Μικρό ακέφαλο άγαλμα της Νέμεσης-Τύχης (Λ111, Μουσείο της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας). Ήταν στημένο μαζί με δεύτερο όμοιο άγαλμα (Λ112) εκατέρωθεν της Κρυπτής Στοάς στην είσοδο του Σταδίου, για να φέρνουν τύχη στους αθλητές (2ος αι. μ.Χ.).
- 29 Αεροφωτογραφία του Σταδίου.
- 30 Ο βωμός της Δήμητρας Χαμύνης στο βόρειο πρανάς του Σταδίου.

29

ακουστική στο εσωτερικό της, ενώ η ονομασία «Ποικίλη» οφείλεται στον πλούσιο ζωγραφικό της διάκοσμο. Πιθανώς ιδρύθηκε από τον βασιλιά της Μακεδονίας Φίλιππο Β΄ σε ανάμνηση των νικών του σε αρματοδρομίες των Ολυμπιακών Αγώνων. Ωστόσο, η ανέγερσή της ολοκληρώθηκε στο β΄ μισό του 1ου αιώνα π.Χ., μάλλον από τον Μάρκο Αγρίππα, καθώς έμεινε ημιτελής για περίπου 300 χρόνια (εικ. 27). Στην αρχική φάση του 4ου αιώνα π.Χ. ανήκουν τα θεμέλια, η μαρμάρινη κρηπίδα, ο ανατολικός πίσω τοίχος και οι δύο πλευρικοί τοίχοι προς βορρά και νότο.

18.- Στάδιο

Το Στάδιο αποτελούσε τον κύριο αγωνιστικό χώρο των Ολυμπιακών Αγώνων (εικ. 29). Κατά τη διάρκεια των αιώνων κατασκευάστηκαν τρία κατά σειρά στάδια — αυτό που σώζεται σήμερα είναι το τρίτο. Χρονολογείται στην Κλασική εποχή, το 460/450 π.Χ. και έδωσε στο Στάδιο την τελική μορφή του (Στάδιο III).

Εργασίες επισκευής και ανακαίνισης του Σταδίου

πραγματοποιήθηκαν στα χρόνια του Αυγούστου (Στάδιο IIIΕ), ενώ στο β΄ τέταρτο του 3ου αιώνα μ.Χ. χρονολογείται η τελευταία ανακαίνισή του (Στάδιο IIIF), που περιλάμβανε την ανύψωση των πλευρικών αναλημματικών τοίχων και την επέκταση της λίθινης εξέδρας των Ελληνοδικών. Στη Ρωμαϊκή εποχή πιθανώς χρονολογείται η καμπύλη λίθινη κατασκευή με ακτίνα 153,50 μ. από το μέσον της αφετηρίας, η οποία τέμνει τον στίβο, προφανώς για τη μέτρηση των ρίψεων στα αγωνίσματα του ακοντίου και του δίσκου. Επίσης, στην ανατολική απόληξη της Κρυπτής Στοάς, εκατέρωθεν της εισόδου του Σταδίου τοποθετήθηκαν συμμετρικά δύο μικρά αγάλματα της θεάς Νέμεσης—Τύχης προκειμένου να φέρουν τύχη στους αγωνιζόμενους. Τα αγάλματα αυτά βρέθηκαν στις ανασκαφές ακέφαλα και εκτίθενται στο Μουσείο της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αρχαιότητα (Λ 111 και Λ 112) (εικ. 28). Πιθανώς στον 2ο αιώνα μ.Χ. κατασκευάστηκε ο λίθινος βωμός της Δήμητρας Χαμύνης (εικ. 30), στο βόρειο πρανές, απ' όπου μπορούσε να παρακολουθεί τους Αγώνες η ιερείά της, η μοναδική παντρεμένη γυναίκα με αυτό το προνόμιο.

31 Αεροφωτογραφία του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Barringer J.M., *Olympia, A Cultural History*, Princeton–Oxford 2021.
- Bol R., *Das Statuenprogramm des Herodes Atticus – Nymphäums* (Olympische Forschungen, 15), 1984.
- Bol R., «Das Metroon», στο W.–D. Heilmeyer / N. Kaltsas / H.–J. Gehrke / G.E. Hatz / S. Bocher (επιμ.), *Mythos, Olympia. Kult und Spiele, Katalog für die Ausstellung Mythos, Olympia – Kult und Spiele, Martin Gropius Bau*, 31. August 2012 bis 7. Januar 2013, München 2012, σ. 149–151.
- Fuchs W., «Untersuchungen zur Geschichte des Leonidaion in Olympia auf Grund des Ausgrabungsbefundes von 1954–1956», στο H. Kyrieleis (επιμ.), *XIII. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia*, 2013, σ. 278–341.
- Hellner N., «Die Sportstätten», στο W.–D. Heilmeyer / N. Kaltsas / H.–J. Gehrke / G.E. Hatz / S. Bocher (επιμ.), *Mythos, Olympia. Kult und Spiele, Katalog für die Ausstellung Mythos, Olympia – Kult und Spiele, Martin Gropius Bau*, 31. August 2012 bis 7. Januar 2013, München 2012, σ. 275–281.
- Hennemeyer A., «Der Zeus-Tempel von Olympia», στο W.–D. Heilmeyer / N. Kaltsas / H.–J. Gehrke / G.E. Hatz / S. Bocher (επιμ.), *Mythos, Olympia. Kult und Spiele, Katalog für die Ausstellung Mythos, Olympia – Kult und Spiele, Martin Gropius Bau*, 31. August 2012 bis 7. Januar 2013, München 2012, σ. 121–125.
- Hitzl K. / Kropp A.J.M., «Das Heiligtum von Olympia im 2. Jh. N. Chr. – Alte und neue Impressionen», *BOREAS* 36 (2013), σ. 53–89.
- Κόλια Ε., «Το Ιερό του Διός κατά τη Ρωμαϊκή εποχή», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 143 (2023), σ. 24–39.
- Kyrieleis H., «Bericht über die Arbeiten in Olympia in den Jahren 1982 bis 1999», *Olympiabericht* XII (2003), σ. 1–37.
- Mächler C., «Αρχιτεκτονική στα συμφραζόμενά της. Νέες προοπτικές για τη διερεύνηση του Λεωνιδαίου», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 143 (2023), σ. 62–71.
- Mallwitz A., *Olympia und seine Bauten*, München 1972.
- Mallwitz A., «Olympia und Rom», *Antike Welt* 2 (1988), σ. 21–45.
- Mallwitz A., «Bericht über die Arbeiten in den Jahren 1977 bis 1981», *Olympiabericht* XI (1999), σ. 1–32.
- Mallwitz A., «Ergebnisse und Folgerungen», *Olympiabericht* XI (1999), σ. 181–284.
- Miller M., «Die sogenannte Herulermäuer in Olympia. Ein Beitrag zur spätantiken Geschichte des Heiligtums», στο T. Völling (επιμ.), *Olympia in frühbyzantinischer Zeit, Siedlung, landwirtschaftliches Gerät, Grabfunde, Spolienmauer* (Olympische Forschungen, 34), 2019, σ. 129–143.
- Schauer Ch., «Kaiserzeitliche Keramik aus dem Südwestgebiet von Olympia. Funde aus den Grabungen westlich und südlich des Leonidaion», *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 45 (2018), σ. 741–749.
- Schilbach J., «Olympia. Die Entwicklung des Stadions», στο W. Coulson / H. Kyrieleis, *Proceedings of an International Symposium on the Olympic Games, Athen 5.–9. September 1988*, Athen 1992, σ. 33–37.
- Schleif H., «Die Badeanlage am Kladeos: Die römischen Thermen», στο E. Kunze / H. Schleif, *Olympiabericht* IV (1944), σ. 57–69.
- Sinn U., «Εκθεση των ερευνών στην Ολυμπία της ύστερης αρχαιότητας», στο Π. Θέμελης / Β. Κόντη, *Πρωτοβυζαντινή Μεσσηνή και Ολυμπία. Αστικός και Αγροτικός Χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 29–30 Μαΐου 1998*, Αθήνα 2002, σ. 59–64.
- Sinn U., *Das antike Olympia, Götter, Spiel und Kunst*, München 2004.
- Sinn U., «Olympia und die Spiele in römischer Zeit» στο W.–D. Heilmeyer / N. Kaltsas / H.–J. Gehrke / G.E. Hatz / S. Bocher (επιμ.), *Mythos, Olympia. Kult und Spiele, Katalog für die Ausstellung Mythos, Olympia – Kult und Spiele, Martin Gropius Bau*, 31. August 2012 bis 7. Januar 2013, München 2012, σ. 105–109.
- Sinn U., «Hellenistische und kaiserzeitliche Infrastruktur im Zeusheiligtum», *DAI – ATHENEA*, Athen 2021, σ. 36–41.
- Völling T. (επιμ.), *Olympia in frühbyzantinischer Zeit, Siedlung, landwirtschaftliches Gerät, Grabfunde, Spolienmauer* (Olympische Forschungen, 34), 2019.